

Böyük mütəfəkkir, maarifpərvər alim, şair

**Şair, yazıçı, alim, mütəfəkkir və tərcüməçi
Abbasqulu ağa Mirzə Məhəmməd oğlu Bakıxanov
1794-cü il iyunun 21-də Bakı xanlığının Əmircan
kəndində dünyaya gəlmişdir**

Azərbaycanın maarifçilik tarixində önəmli yer tutan simalardan biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsr Azərbaycan ədəbi və ictimai fikrinin təşəkkülündə mühüm rol oynamış, həyatını maarifə, elmə və xalqın tərəqqisinə həsr etmişdir.

O, 1794-cü ildə Bakı xanlığının Əmircan kəndində dünyaya gəlmişdir. Atası II Mirzə Məhəmməd xan, anası isə Sofiya xanım idi. Ailə həm dini, həm də siyasi nüfuza malik idi. Lakin həmin dövrdə xanlıqlar arasında gedən hakimiyyət çekişmələri bu ailənin də taleyini alt-üst etdi. 1802-ci ildə atası əmisi oğlu Hüseyinqulu xana məğlub olduğdan sonra Qubaya, vaxtilə dayısı Fətəli xanın hədiyyə etdiyi Əmsar kəndinə köçür. Beləliklə, hələ yetkinlik yaşına çatmayan Abbasqulu ağa ailəsi ilə birlikdə yeni diyara üz tutmalı olur. Əmsar kəndində təhsilini davam etdirir. Burada o, fars və ərəb dillərini daha dərinlən öyrənir. Sərt həyat şərtləri, daimi müharibələrin yaratdığı sosial qeyri-sabitlik və maddi imkansızlıqlar Bakıxanovun elmi axtarışlarını əngəlləşə də, o, ruhdan düşmür. Özü yazdığı kimi: "Vəsaitin çatışmazlığına və başqa maneələrə baxmayaraq, mən elmdə müəyyən ad qazana bildim".

Ərəb və fars dillərində klassik ədəbiyyat, fəlsəfə və ilahiyyat əsərlərini oxuyaraq intellektual potensialını artıran Abbasqulu ağa Bakıxanov dərin biliyə yiyələnir. Öyrənmək əzmi onu dövrünün maarifçi ziyalıları arasında fərqləndirir. 1819-cu ildə o zamankı baş hakim, rus generalı Yermolov tərəfindən Tiflisə dəvət olunaraq Şərq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsinə təyin olunur. Bu hadisə onun həyatında dönüş nöqtəsi olur. Çünki Tiflis o dövrdə həm siyasi, həm də mədəni baxımdan Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qovuşduğu mərkəz idi. Burada əldə etdiyi təcrübə, tanış olduğu Avropa təhsilli zabitlər və alimlər onun dünyagörüşünü daha da genişləndirir. Bakıxanov artıq sadəcə din və Şərq fəlsəfəsi ilə deyil, həm də texniki elmlər və Qərb maarifçiliyi ilə də maraqlanmağa başlayır. O, elmi biliklərin dini təlimlə zidd olmadığını, əksinə bir-birini tamamladığını düşünürdü.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1822-ci ildən etibarən Tiflisdəki fəaliyyət dövrü maarifçilik ideallarının, Qərb və Şərq dünyagörüşünün qovuşduğu intellektual yüksəliş mərhələsidir. Bakıxanov Tiflisə gəldiyi zaman artıq Azərbaycanın əsas xanlıqları olan Gəncə, Qarabağ, Şəki, Lənkəran, Şamaxı, Bakı, Quba və Dərbənd Rusiyanın nəzarətinə keçmişdi. Lakin imperiya Qafqazda daha da möhkəmlənmək üçün bütün Azərbaycan ərazilərini nəzarət altına almağı hədəfləyirdi. Abbasqulu ağa daim xalqın taleyini düşünür, imperiya mərkəzində təmsilçilik imkanlarından istifadə edərək həm vətəninə tanıtmaya, həm də xalqın mədəni kimliyini qorumağa çalışırdı. Tiflis dövrünün ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri, müxtəlif xalqlardan olan yazıçıların, şairlərin, mütəfəkkirlərin, ticarətçilərin və diplomatların cəmləşdiyi çoxmillətli şəhər idi. Bakıxanov da bu mədəni atmosferdən bəhrələnərək ədəbi fəaliyyəti

yətinə genişləndirirdi. O, Tiflisə olan sevgisini "Tiflis" müxəmməsi adlı şeirində böyük ustalıqla ifadə etmişdi. Bu şeir təkcə şəhərin təbiət gözəlliyini və mənzərə harmoniyasını deyil, eyni zamanda onun intellektual cazibəsini də təsvir edir. Tiflis dövrünün önəmli hadisələrindən biri də Abbasqulu ağa Bakıxanovun Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən yaradılmış "Divani-hikmət" adlı ədəbi məclisə qoşulmasıdır. Məclisdə şairlər və mütəfəkkirlər öz fikirlərini müzakirə edir, poeziya vasitəsilə maarifçilik ideyalarını yayırdılar. Burada keçirilən şeir toplantılarında Bakıxanov fəal iştirak edir və onun bədii məharəti Mirzə Şəfi Vazeh kimi söz ustası tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

Tiflisdə əldə etdiyi bilik və təcrübələr Abbasqulu ağa Bakıxanovu təkcə tərcüməçi və şair deyil, həm də maarifçi mütəfəkkirə çevirir. O, Şərq və Qərb elmlərini birləşdirən, dini-fəlsəfi düşüncə ilə riyazi və coğrafi elmləri vəhdətdə təqdim edən yeni mədəni düşüncə tərzinin əsasını qoyur. Sonrakı dövrlərdə qələmə aldığı "Gülüstanı-lrəm", "Əxlaqı-Nasir" və "Riyazül-Qüds" kimi əsərlərində bu dövrün aydın təsiri hiss olunur. Tiflis dövrü Abbasqulu ağa Bakıxanovun həyatında maarifçi kimliyinin formalaşdığı və parladığı mərhələdir. Çar dəftərxanasında xidmət etməkə yanaşı, o, xalqının mənəvi yüksəlişini düşündür, elmi və ədəbi fəaliyyətini bu istiqamətdə qurur. Onun tərcüməçilik, poeziya və maarifçilik fəaliyyəti bu dövrdə vəhdət şəklində inkişaf edir.

O, Şərq və Qərb dünyasının elmi-mədəni sərvətlərini öz düşüncə aləmində birləşdirərək həm ədəbiyyat, həm tarix, həm də fəlsəfə sahəsində əvəzsiz əsərlər yaratmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun poeziyada istifadə etdiyi "Qüdsi" təxəllüsü onun mənəvi-fəlsəfi düşüncələrinin, insanın daxili aləmi ilə bağlı zərif duyğularının poetik ifadəsidir. Onun bədii yaradıcılığı janr baxımından olduqca zəngindir. Qəsidə, qitə, qəzəl, rübai, məsnəvi, avtobiografik şeirlər, təmsil və mənzum hekayələr, həmçinin fəlsəfi poemalar bu zəngin yaradıcılıq xəzinəsinin bir hissəsidir. Bakıxanovun "Riyazül-Qüds" və "Mışkatül-ənvər" poemaları mənəvi və fəlsəfi düşüncə baxımından klassik Şərq poeziyasının zirvəsinə yüksəlir. O, rəmlər və metaforalar vasitəsilə insanın təkamül yolunu təsvir edir, insan həyatına dair suallara bədii cavablar axtarır. Onun şeirləri eyni zamanda müdriklik, hikmət və əxlaq dərsləridir. Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1833-1834-cü illərdə Varşavada yaşadığı dövr onun yaradıcılığında ayrıca mərhələ təşkil edir. Burada o, fars dilində qələmə aldığı və öz dövründə nadir sayılan "Meraci-xəyal" ("Xəyalın uçuşu") və "Məclisi-firəng" ("Firəng məclisi") poemalarında Qərb dünyası ilə Şərq arasındakı fəlsəfi mühakimələr aparır. Bu əsərlər forma və məzmun baxımından klassik "şikayətnamə" və "ərzi-hal" janrlarını xatırlatsa da, daha çox daxili iztirab, mədəni refleksiya və axtarış poeziyasıdır. Bu poemalarda Bakıxanov Varşavadakı həyat tərzini, gündəlik fəaliyyətini, həm də əxlaqi-mənəvi düşüncələrini poetik dillə təsvir edir. "Ərzi-əhval"da özünün daxili həyəcanını oxucuya çatdırır. O, "Bəyani-hal" şeirində deyir:

**Günəş Şərqdən tulu kimi
çıxan zaman səhərlər,
Ürəyimi min əzaba düçar
edir qəm, kədər.
Sülh kimi köynəyimi
parça-parça edib mən,
Odlu ahlər çəkirim
hey bu yanıqlı ürəkdən.**

Avropadakı texnoloji tərəqqi, idarəetmə sistemləri, insan azadlıqları və maarifçilik ideyaları ilə Şərqə Qərb quruluşu arasındakı fərqləri dərinlən hiss edir. Onun bu əsərlərində Qərbə heyranlıqla yanaşı, Şərqin ruhani dəyərlərinə olan bağlılıq da hiss olunur.

Bakıxanov yalnız şair deyil, həm də dövrünün ensiklopedik biliyə malik alimi idi. Onun "Qanuni-Qüdsi" hüquqi-fəlsəfi əsər, "Əsrarül-mələkut" metafizik və dini-fəlsəfi düşüncələrin toplusu, "Təh-zibül-əxlaq" əxlaqi davranış kodeksi, "Eynül-mizan" fəlsəfi sistemlərə münasibət, "Gülüstanı-lrəm" Azərbaycan tarixinə dair ilk sistemli və elmi əsaslara söykənən əsərlərdəndir. "Gülüstanı-lrəm" əsərini yazarkən səyyah qeydləri, abidələrin qalıqları, qədim sikkələr, dövlət sənədləri, əfsanələr, dini kitablar və klassik mənbələrdən istifadə etmişdir. O, gürcü, ləzgi, yunan, erməni, rus, Azərbaycan, fars və ərəb mənbələrini müqayisəli şəkildə araşdıraraq tarixi obyektivlik prinsipi ilə təqdim etmişdir. Bu, onu yalnız şair yox, tarixçi kimi də tanıdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov dövrünün bir çox tanınmış ziyalıları ilə dostluq əlaqələri qurmuşdur. Onun dostları arasında rus diplomatı və yazıçısı A.S.Qriboyedov, alman şərqşünası F.Bodenştedt, İran şairi Fazil xan Şeyda, tanınmış Azərbaycan şairi və müəllimi Mirzə Şəfi Vazeh, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə yer alırdı. Bakıxanovun rus şairi A.S.Puşkinin ailəsi ilə tanışlığı onun Avropa ziyalı dairələrində də tanındığını göstərirdi.

1835-ci ildə Qubaya qayıdan Abbasqulu ağa burada "Gülüstan" adlı ədəbi məclis yaradır. Məclisin əsas məqsədi gənc nəslin elmi və ədəbi inkişafına dəstək olmaq idi. Bundan əlavə, Bakıxanov jurnalist kimi də fəaliyyət göstərmiş, "Tiflissskiye vedomosti", "Zakavkazskiy vestnik", "Kavkaz" kimi dövrün mətbuat orqanlarında maarifçilik ruhlu məqalələr çap etdirmişdir. Həyatının son illərində Abbasqulu ağa Bakıxanov dini və mədəni mərkəzlərin yerləşdiyi Yaxın Şərqə səyahət etmişdir. Bu səfərlə bağlı qeydləri göstərir ki, o, ömrünün sonunadək təbiət, tarix, mədəniyyət və insan ruhunun dərinliklərinə varmaq arzusu ilə yaşamışdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1847-ci ildə Məkkədən Mədinəyə gedərkən Vadiyi-Fatma adlanan yerdə vəba xəstəliyinə tutularaq vəfat edib və həmin yerdə dəfn olunub. Çoxşaxəli fəaliyyəti onu yalnız dövrünün deyil, bütün zamanların maarifçisi etmişdir. O, klassik Şərq düşüncəsi ilə Qərb rəşadətini birləşdirən, qəlbi ilə yazan şair, alim idi. Onun həyatı, fəaliyyətləri və əsərləri bu gün də Azərbaycan xalqının mənəvi kimliyi, milli özünüdərk və tarixi yaddaşı baxımından əvəzsizdir.

**Ləman TƏHMƏZ,
"Respublika".**